

Alles verandert, niets gaat verloren

Joep de Hart

Laat mij beginnen met een echte ouderwetse anekdote. Een meisje brengt haar verloofde mee naar huis, om kennis te maken met haar ouders. Bij het voltasten van de vaatwasmachine, na het eten, fluistert moeder vader toe de verloofde mee te nemen naar zijn studeerkamer. Om wat te drinken, maar vooral om te achterhalen wat de plannen van het jonge stel zijn. “Vertel eens”, begint pa nadat hij daar is gearriveerd met de jongen. “Wat doe je zoal en wat zijn je plannen?” “Ik studeer nog”, zegt de verloofde. “En plannen heb ik niet, omdat God in alles zal voorzien.” “Hm”, zegt de vader. “Maar hoe denk je dan ooit de leefstijl te kunnen betalen waaraan mijn dochter gewend is?” “Daar zal op een of andere manier heus wel een oplossing voor komen”, zegt de jongen, “want ook daar zal God in voorzien.” “Ennuh, kinderen?”, zegt de vader. “Mijn dochter heeft altijd gezegd dat ze graag kinderen wil hebben, hoe ga je dát dan betalen?” “Geen idee”, is het antwoord. “Ik kan alleen maar herhalen dat God daarin zal voorzien.” Nadat het jonge stel afscheid heeft genomen en de ouders weer alleen zijn, richt de moeder zich tot de vader. “Hoe ging het?”, vraagt ze. “Plannen heeft ie niet”, zegt de vader. “Hij heeft geen baan en hij heeft geen rode cent, maar het goede nieuws is dat hij denkt dat ik God ben.”

Beste aanwezigen. Een ouderwets verhaal, ik zei het al. Je verloofde aan je ouders voorstellen, waarna de heer des huizes optreedt als een soort officier van justitie: in het hedendaagse Nederland kennen we dat eigenlijk alleen nog uit Engelse kostuumdrama's op de televisie. En eerder dan te vertrouwen op een God die overal in zal voorzien, doen wij liever onze veiligheidsgordel aan en nemen een reisverzekering als wij op pad gaan. We betalen onze zorgpremie op tijd en bouwen ziekenhuizen en kerncentrales. We reserveren een tafeltje als wij op zaterdagavond uit eten willen gaan en zorgen dat we onze boodschappen hebben gedaan voordat het sluitingstijd is in de supermarkt. We reizen naar de Thomaskerk met het openbaar vervoer als we vernemen dat het verkeer hopeloos vaststaat op de A10. God zal er wel in voorzien? Een hoog voorzieningenniveau en een sterk geloof in God zijn ongemakkelijke burens. Gebaseerd op een grondige analyse van twintig jaar gegevens uit het mondiale *World Values Survey* onderzoek, gehouden in bijna tachtig landen, komen Pippa Norris en Ronald Inglehart tot de conclusie dat religie het meest floreert in omstandigheden die worden gekenmerkt door veel bestaansonzekerheid. Waar die onzekerheid verdwijnt, gaat religie haar vitaliteit verliezen.

Je zou het inderdaad zeggen, kijkend naar uitkomsten van de bevolkingsenquêtes die de afgelopen decennia zijn gehouden naar de religieuze beleving van de Nederlanders. In vooral de perscommentaren erop schieten armen geregeld uit de kom. De teneur daarvan valt als volgt samen te vatten. Zij mag dan nog niet overleden zijn, godsdienst is in ons land momenteel toch wel echt de terminale fase ingegaan. Ooit zullen overtuigde kerkgangers even zeldzaam zijn als tulpenbollen op de Noordpool. Gewijde gebouwen bezoeken de meeste Nederlanders hooguit nog op vakantie om zich te vergapen aan het theologische Disneyland van een gotische kathedraal. Kerkleiders wordt verweten het contact met wat leeft onder de ‘gewone Nederlanders’ te hebben verloren. Als eigenzinnige tambour-maîtres die er zozeer de pas in hebben gezet dat ze inmiddels eenzaam hun stok de lucht in gooien omdat ze volledig uit het zicht van hun harmonie zijn verdwenen. De Bijbelse God hebben velen van ons inmiddels opgelucht uitgezwaaid, zodat het feestje, nu deze norske en onberekenbare bemoeial is vertrokken, eindelijk eens goed op gang kan gaan komen en wij onbevangen onszelf kunnen zijn; hedonistische waarden hebben sterk aan invloed gewonnen de afgelopen 25 jaar. Uit de enquêtes komt een voortdurende opmars naar voren

van verlangens die betrekking hebben op *carpe diem*, genieten van het leven en plezier maken. Wat toch eerder klinkt als de reclamefolder van een reisbureau, gespecialiseerd in strandvertier, dan als de door veel historici beschreven Calvinistische moraal van de traditionele kleine Nederlandse burgerij, ooit de ruggengraat der natie.

In alle nuchterheid: het beeld dat uit de genoemde enquêtes oprijst is dat van een geleidelijke afbrokkeling van niet alleen christelijk Nederland, maar van de religieuze dimensie over een zeer breed front. Om de schok te verzachten kun je spreken van een transformatie van de religie, maar de waarheid is dat het vaak neerkomt op het verdwijnen van religie, op secularisatie. Het geluk van fietsen langs de IJssel, langs bedauwde uiterwaarden, op weg naar de kerkdienst van zondagmorgen. De belofte van Pasen, feest van de hoop, waarin Gods wereld zich hult in lentetooi, zo wonderschoon beschreven door Frits van der Meer. Het saamhorigheidsgevoel van een geloofsgemeenschap die een psalm inzet. De geborgenheid van kerstnacht. Ik kan het betreuren dat zo velen nooit die ervaring zullen opdoen, levend in een verward land dat op zoek lijkt naar zijn identiteit, teruggeworpen op zichzelf met de schrale troost van wat *likes* op facebook, maar het is de realiteit van Nederland anno 2018.

Of toch niet?

Alles verandert, maar niets gaat verloren: de kern van Ovidius' *Metamorphosen*, geschreven rond het begin van onze jaartelling. Die basisgedachte wordt door Ovidius ook op de goden toegepast. In de eerste boeken van zijn epos zijn de goden almachtig en doen met de mens wat hen goeddunkt, ze hebben voortdurend contact met stervelingen en laten zich geregeld op aarde zien. Dan volgt een fase waarin ze hun herkenbaarheid verliezen om geleidelijk aan onzichtbaar te worden; aan het eind (in boek 15) zijn de rollen omgedraaid, worden mensen goddelijk en zetten zij het lot definitief naar hun hand. Alles verandert - het kan ook als motto voor de Nederlandse godsdienstgeschiedenis gelden. Wat niet betekent dat er ook niet veel beklijft. Nog altijd zijn meer dan 6 miljoen Nederlanders aangesloten bij alleen al zes van de grootste christelijke geloofsgemeenschappen, is tweederde van de bevolking in een geloof opgevoed, typeert vier op de tien Nederlanders zich als een gelovig mens en vormen atheïsten een minderheid van 24-28%. Ook vandaag de dag geeft ongeveer de helft van de Nederlanders aan wel eens te bidden, belang toe te kennen aan religie bij bijvoorbeeld herdenkingen en rampen, bij de opvoeding en levensmomenten als geboorte en overlijden.

Als christenen leven vanuit de Blijde Boodschap, dan zouden ze er wel eens wat verlost uit mogen zien, schamperde Nietzsche (zelf een domineeszoon) al honderddertig jaar geleden. Het zal u niet ontgaan zijn: in 2017 werd op tal van plaatsen in ons land vijfhonderd jaar reformatie herdacht. Het vormde de aanleiding tot vele historische terugblikken, maar ook tot bezorgde geluiden over de huidige positie waarin het Christendom verkeert, voorop in de Europese regio's waar de reformatie ooit wortel schoot, en meer in het bijzonder in ons land. Daar zijn de ontkerstening en kerkverlating ver voortgeschreden en ontwikkelde de reformatie zich tot een repeterende breuk waarvan de limiet nog altijd niet bereikt is. "De Reformatie vond plaats binnen het Christendom. Het was een binnenkerkelijke discussie", stelde een van de commentatoren, Jan Wessels, de algemeen secretaris van MissieNederland. En hij voegde er aan toe: "De grote vraag is dus: wat kunnen we van de Reformatie leren voor een post-christelijke, post-moderne en post-religieuze tijd en context, waarin niet de vraag centraal staat naar een genadige God, maar naar God überhaupt." Goede vraag. En een die niet alleen binnen de kerken wordt opgeworpen. Zelf meen ik dat het niet zozeer atheïsme is dat een bedreiging voor de christelijke traditie vormt, als wel relativisme - de opvatting dat elke al dan niet zelfbenoemde goeroe of denker het gelijk aan

zijn kant kan hebben. “Als mensen niet meer in God geloven, zijn ze bereid alles te geloven”, aldus de veel geciteerde stelling van Gilbert Keith Chesterton. Zou het?

Voor het modernisme was de dood van God een trauma, maar voor de postmoderne mens maakt het niets meer uit. Postmodernisten zetten radicaal het mes in alle grote verhalen, gedreven door een grondig wantrouwen tegen alle absolute waarheden en stabiele identiteiten. ‘God’, ‘vaderland’, ‘waarheid’, ‘cultuur’ – van dat soort grote woorden wordt een rechtgeaarde postmodernist alleen maar wat giechelig. Het doet hem denken aan iemand die trots wil demonstreren dat hij maar liefst een half uur op één been kan staan, terwijl iedereen om hem heen druk bezig is zich in veiligheid te brengen omdat het gebouw in brand staat. Voor veel postmoderne critici lijken orthodoxe gelovigen vastgevroren onder het ijsoppervlak: wel zichtbaar, maar zonder dat er nog beweging in zit. Aan het postmodernisme ligt een fundamenteel relativisme ten grondslag waarbij agnosticisme, onbepaaldheid en besluiteloosheid een deugd worden, dogma’s een illusie. Soms is op hen de stelling van Chesterton van toepassing, maar veel vaker dat elk geloof met een korrel zout moet worden genomen. Een revival van christelijk Nederland? Tja, doen vleermuizen aan yoga?

Het moet gezegd: het geloof van veel Nederlanders is aanzienlijk minder voorspelbaar geworden. En minder te vangen in institutionele kaders of traditionele tegenstellingen als gelovig-ongelovig. Er zijn vooral meer wankelmoedigen en agnosten gekomen, deeltijdgelovigen en mensen die religie een honorabele zaak vinden, mits op veilige afstand en zolang zij maar geen inbreuk maakt op wat wij gewend zijn. Lid zijn van een kerk en wekelijks ter kerke gaan, in de Bijbelse God geloven en in de Bijbel als Gods Woord: dat is wat Nederlanders steeds minder doen. Wat doen ze wel? Waar bewegen al die ex-kerkelijke en ex-christelijk gelovige afhakers zich naar toe? In elk geval leven ze lang niet allemaal vanuit een areligieuze levenshouding. Naast het geïnstitutionaliseerde christendom en het uitgesproken ongeloof heeft zich een omvangrijk derde milieu gevormd, waartoe ongeveer 40% van de buitenkerkelijken gerekend kan worden. Voor deze mensen lijkt het geïnstitutionaliseerde christendom, lijken de kerken een achterhaalde vorm van religie of spiritualiteit te representeren. Men is niet ongeïnteresseerd, maar bewandelt liever, in vrijheid, zijn eigen weg – een proces van individualisering dat we overigens niet alleen op religieus terrein maar ook op andere maatschappelijke terreinen waarnemen. Het ziet er op dit moment niet naar uit dat zich vanuit dit derde milieu een beweging naar herkerkelijking aandient. Maar ook de afstand tot het absolute ongeloof blijkt op tal van punten aanzienlijk. Buitenkerkelijkheid is niet hetzelfde als religieuze onmuzikaliteit.

Is levensbeschouwing, is religie een kwestie van kiezen? Of is dat misschien een wat protestantse gedachte? Het is in elk geval een moderne gedachte. Trouwens, hoe zit dat met mij zelf? Eerlijk gezegd voel ik mij te midden van veel van het hedendaagse levensbeschouwelijke getob vaak een beetje een naïeveling. Want laat ik het maar meteen bekennen: zelf ervaar ik mijn geloof niet echt als een keuzeprocess (wat niet betekent dat het dat niet zou zijn). Veel doe ik als het ware op de automatische piloot. Omdat ik het nu eenmaal zo gewend ben, uit piëteit voor wat mij ooit geleerd is, omdat ik er steun aan ontleen. Niet na ampele overwegingen, maar geleid door een onbestemd gevoel en soms eigenlijk alleen maar omdat ik wel eens wil zien waar het mij brengt en wat daarvan komt. Je hebt toch ook geen google maps nodig om te weten waar je hart zich bevindt? Met keuzes en afwegingen, vergelijkingen en beoordelingen ben ik vooral beroepshalve bezig, in mijn rol als cultuur- en godsdienstsocioloog. Maar als de werkdag erop zit en alle analyses zijn geboekstaafd, is de kerk voor mij nog altijd als een majestueuze, zeer oude boom. Soms schuil ik voor de regen onder zijn bladerdek. Op het heetst van de dag mag ik graag rusten tegen zijn onwrikbare stam. In zijn takken groeit en nestelt van alles en nog wat, waar ik vaak

nauwelijks weet van heb. In elk seizoen ziet hij er weer anders uit, maar zijn plaats verlaat hij nooit, ik weet hem blindelings te vinden.

Ik ben opgegroeid in een katholiek milieu, maar wel in Kampen, een van de epicentra van het gereformeerde volksdeel. Kampen telt sinds jaar en dag veel kerken waarin het Calvinisme ondersneden wordt geschonken. In de kleinere plaatsen rondom de stad verzamelen zich van oudsher bevindelijken in een rijkgeschakeerd palet van gemeenten. In tegenstelling tot mijn familieleden, echte Belgen en Brabanders, is mij van jongs af aan het besef bijgebracht dat het er allemaal ook anders uit kan zien. Processies mochten alleen binnen de kerkmuren worden gehouden. Bij voetbalwedstrijden op schooltoernooien scandeerden de tegenstanders “paapsen, paapsen!” Ach, das war einmal. Van oude mannen, de dingen die voorbij gaan. Inmiddels worden de kerken al decennia lang steeds kleiner en fijner, maar zijn de omgangsvormen met buitenstaanders delicateser geworden, een beetje zoals in de opera, waar ze elkaar zingend naar het leven staan.

Wel met kerstmis, maar niet aanstaande zondag naar de kerk. Wel bidden maar niet de Bijbel van kaft tot kaft. Wel het bestaan van wonderen, maar liever niet de begrensdheid van elk menselijk streven. Waar een wil is, is een weg - en die voert niet naar de kroniek van zelfkastijding die wij kennen als de Heidelbergse Catechismus. Wel een leven na de dood, maar zonde, hel of duivel - nee, dank u. Het is een kijk op religie die ervan uit gaat dat zij bedoeld is om ons op te beuren. Als wij vrolijke christenen definiëren als Nederlanders die zowel in een leven na de dood als de hemel geloven en sombere christenen als zij die in de duivel en de hel geloven, dan is de stand vrolijk versus somber christelijk inmiddels opgelopen tot 2-1. Het eerste percentage bedraagt het dubbele van het tweede onder de bevolking - en naarmate de wedstrijd vordert lijken we binnen afzienbare tijd zelfs op 3-1 uit te gaan komen. De trend gaat namelijk duidelijk in de richting van religieus of spiritueel optimisme. Nog maar weinig Nederlanders zijn geneigd de christelijke geloofsleer als totaalpakket te omarmen, een proces dat je als de modularisering van de christelijke traditie zou kunnen aanduiden. Bovendien: vertrouwde onderdelen daarvan krijgen een nieuwe betekenis. Bijvoorbeeld. ‘God’ wordt opgevat als een geestelijke dimensie van het bestaan of als een kracht in jezelf waaruit je energie put. ‘Bidden’ wordt zo iets als je zo nu en dan bezinnen op jezelf en je leven, een vorm van mediteren. Een ‘wonder’ kan verwijzen naar de geboorte van een kind of het goed weggelopen bij een verkeersongeluk. Een ‘leven na de dood’ naar reïncarnatie. Enzovoort.

De afbrokkeling van kerklidmaatschap, kerkgang en christelijk geloof bij grote delen van de bevolking is een belangrijke ontwikkeling geweest de afgelopen vijftig, zestig jaar. Een andere belangrijke ontwikkeling was de opkomst en geleidelijke verbreiding van nieuwe en alternatieve opvattingen van religie en spiritualiteit – individualistisch, dynamisch, experimenteel, syncretistisch, holistisch. In het hedendaagse Nederland heeft de Bijbel bij menigeen plaats gemaakt voor een cursus mindfulness en veranderde de Vaste Burcht in een zelfbouw pakket. Ons land telt inmiddels meer praktiserende dan praktiserende gelovigen. Daar zou veel over te zeggen zijn, maar laat ik mij beperken tot drie centrale uitgangspunten van de nieuwe visie.

Eén kernelement is om te beginnen wat kan worden aangeduid als *zelfspiritualiteit*. In iedere mens valt een echte, authentieke en heilige kern te ontdekken, onbedorven door cultuur, geschiedenis en maatschappij. De zin van het leven zul je moeten vinden in je unieke innerlijke ervaring en de ontwikkeling van je eigen vermogens. Bij beslissingen kun je je het best door je gevoel en intuïtie laten leiden. En religie? Religie is vooral iets persoonlijks, zij heeft niet zozeer met een groep of een kerk te maken. Een ander centraal element van de nieuwe religie opvatting is *zoekgedrag*. Religie heeft eerder met zoeken en uitproberen dan met vaststaande geloofswaarheden te maken en elk verworven inzicht is voorlopig.

Intrigerende vragen zijn belangrijker dan pasklare antwoorden. Religie, spiritualiteit: ze veranderen voortdurend tijdens je leven en kunnen er in elke levensfase weer anders uit zien. Zelfspiritualiteit en zoekspiritualiteit stimuleren *syncretisme* en hybride vormen van levensbeschouwing. Religie zul je zelf bijeen moeten zoeken uit de wijsheid en ideeën van uiteenlopende stromingen, inzichten en tradities. Zij kan uit vele bronnen opwellen en bijvoorbeeld de Bijbel is er daarvan maar één. Religie is het tijdelijke resultaat van het combineren van wijsheidsleren en praktijken tot een ensemble dat, in deze fase van je leven, het best past bij jouw persoonlijke ervaringen en behoeften. In de oren van een rechtgeaarde Calvinist zal het allemaal klinken naar creatuurvergoddelijking, op hol geslagen narcisme en winderige hoogmoed. Maar laten wij de aantrekkingskracht van dit soort opvattingen niet onderschatten. De percentages onder de huidige Nederlandse bevolking die ze geheel of ten minste ten dele bijvallen lopen volgens de meest recente tellingen van zo'n 60% tot ruime 70% of zelfs meer.

Gaat het om religie? Misschien niet de meest boeiende vraag, maar wel eentje die relevant wordt zo gauw wij gaan discussiëren over de vraag of wij op weg zijn naar een geseculariseerde cultuur, waarvan de ontkerkelijking maar één aspect is. Kookt u even met mij mee? Als je spaghetti carbonara wil bereiden heb je, behalve spaghetti, bacon nodig, naast olijfolie, gesnipperde uitjes en knoflook, geklopte eieren, Parmezaanse kaas en wat peterselie. In plaats van spaghetti kun je ook een andere pasta koken of geen ui en knoflook toevoegen. De Parmigiano kun je vervangen door Pecorino en de peterselie achterwege laten. Maar is het dan nog wel spaghetti carbonara? Vanaf welk moment moet je gaan spreken van een ander gerecht? Iets vergelijkbaar zien we bij religie. Een vraag die sommige theologen en filosofen al sinds lang bezighoudt, is of een levenshouding waarin geen enkele verwijzing naar een bovenmenselijke orde te vinden is die zich onttrekt aan menselijke grillen, en ook geen bindende normen of waarden, nog wel aangeduid kan worden als 'religie'. Daarover is de discussie voorlopig nog niet afgerond. Ik hou u op de hoogte.

Hoe het ook zij, het lijkt mij duidelijk dat de genoemde postmoderne opvattingen verstreckende consequenties hebben voor een mensbeeld waarin de mens als een broze brekebeen, verstrikt in zonde, wordt voorgesteld, volledig overgeleverd aan Gods genade. En wat moet je als kerk met mensen die als een dartele vlinder nu eens hier, dan weer daar neerstrijken? Die je, als je ze vraagt naar hun levensbeschouwing, trakteren op een *selfie*? Het ligt niet erg voor de hand dat je ze ooit met regelmaat zult gaan aantreffen in een kerkdienst, om daar schouder aan schouder, met de Bijbel in hun hand, de begrensdheid van elk menselijk streven te belijden.

Wat moet een gelovig mens nu met dit alles? Zou hij zich op een socioloog verlaten om de onstuitbare voortgang van het secularisatieproces te keren? Ik hoop het niet. Misschien valt er iets te leren van Michelangelo, geen socioloog, wel een diep gelovig christen. In zijn sonnetten stelt de schepper van de Sixtijnse kapel dat zelfs de grootste beeldhouwer niet in staat is een vorm te conceptualiseren als die voor hem al niet aanwezig is in een blok marmer. De taak van de beeldhouwer wordt daarmee die van het ontdekken van het beeldhouwwerk in het marmer en het vervolgens bevrijden van het beeld via het verwijderen van zijn omhulsel. Het doet denken aan de visie van veel theologen en geestelijke leiders die uitgaan van de 'de-mens-is-ongeneeslijk-religieus' hypothese, die zij telkens bevestigd zien, zodra je maar verder wilt kijken dan de oppervlakte. Als religie is ingeboren in de menselijke constitutie dan valt moeilijk in te zien hoe je er tegen kan zijn, evenmin als je tegen je het weer van morgen kunt zijn of je geboortedatum. Er is zeker verwantschap met het centrale dogma van de nieuwe spiritualiteit dat in iedere mens een authentieke, 'godelijke' kern schuilt, die aangeboord kan worden wanneer zij bevrijd wordt

van de eeltlaag die eeuwen van kerkelijke voorschriften, culturele vanzelfsprekendheden en een rationalistisch mensbeeld er op hebben gelegd.

Is het niet tevens een metafoor voor iets algemener? Iets dat verwijst naar wat bij Robert Musil 'mogelijkheidszin' (*Möglichkeitssinn*) heet? Hij omschreef het onder andere als "de nog niet gewekte intenties van God" (die noch niet verwachten Absichten Gottes). Mogelijkheidszin bevordert – ik citeer – „... een wil om te bouwen en een bewust utopisme dat de werkelijkheid niet schuwt maar juist als een opdracht en een ontwerp behandelt." Elk van de vier thema's die door Kerk en Wereld centraal zijn gesteld en waarvoor wij straks de jongerenprijzen gaan uitreiken legt hier getuigenis van af. Bruggen slaan tussen groepen, de dialoog tussen levensbeschouwingen, samenredzaamheid en de actualisering van onze christelijke inspiratie: geen ervan kan zonder "een wil om te bouwen", zonder mogelijkheidszin kortom. Daar past hoop bij, die zich voedt uit vertrouwen. En werkelijkheidszin, die de ogen niet sluit voor de realiteit, maar die tegelijkertijd nieuwe verden weet waar anderen alleen muren en grensposten waar nemen. De grootste dichter uit de wereldliteratuur kende dit menselijke vermogen, wist het virtuoos aan te wenden in het theater en schreef daar ruim vierhonderd jaar geleden over:

*"Vul wat wij missen in gedachten aan;
verdeel in duizend stukken elke man,
vorm in verbeelding u een legermacht..."*

Aldus spreekt het koor tot het hooggeëerde publiek, in de proloog van William Shakespeares Hendrik V. En ja, dat is wat de kunstenaar én zijn publiek altijd weer doen: scheppen vanuit de verbeeldingskracht. Ik denk dat voor ons kerkmensen en wetenschappers hetzelfde geldt. Wij hebben te maken met de realiteit, maar gaan er niet in op. En meten is weten, maar met kennis zonder fantasie krijgen wij hooguit de plattegrond van de woning in handen, niet de sleutel. Neem zorgvuldig notie van wetenschappelijke studies naar religie, maar – zeg ik met de Swan of Avon – "vul wat wij missen in gedachten aan." Misschien is dat wel onze eigen ervaring van God, of de kerk zoals wij die zelf hebben leren kennen en waarderen.

Weet u wat? Laten we daarover een boek schrijven! Ik ben al zo vast begonnen.